

של האדם במשמעות מכריזה עם זאת כי לעולם אין משמעות בסופו של דבר, פירושו של דבר הוא כי הקיום תובע מעצמו עוד משמעות. שאלה אחרת היא אם תביעות כאלה ניתנות להגשמה. הניהיליסט מכריז כי אין הן ניתנות להגשמה. מובן שאין הוא יכול להוכיח זאת, משום שהטיעון הזה אינו כרי הוכחה. ניהיליזם אינו מסקנה לוגית אלא בחירה, הפגנה של אמונה בהעדר התכליתיות של הקיום, החלטה שתכליתה להסתגל לעובדה שהמשמעות שנתבעה מלכתחילה מן הקיום לא הוגשמה. אבל ההסתגלות כשלעצמה היא משמעות, והתביעה הראשונה למשמעות, בין שהוגשה בין שלא, היא משמעות בתוך היקום.

רעיון האבסורדיות של הקיום עשוי לשמש עיקר שאדם יכול לדבוק בו באופן רגשי; אבל הוא אינו יכול להתקבל כאמת המבוססת על בחינה מספקת של הניסיון האנושי כולו. מכל מקום יש להודות שיש ביקום היגיון שדי בו לאלצנו לקבוע כי הרבה ממה שמתרחש בו אינו אבסורד. לא זו בלבד שקיימת די משמעות בת־שיפוט, קיים גם די כוח חיים שבאמצעותו ניתן לפעול למען הגשמת המשמעות. קאמי לא הצליח לפתור את הבעיה של היות קדוש בלי אלוהים, ועם זאת הוא, ורבים כמותו, היו קדושים כאלה, שנאבקו "נגד עולם שבו ילדים טובלים ומתים"⁷. אבל מובן ש"הקדוש בלי אלוהים" הוא חלק מאותו עולם שבו הוא מוצא את הילדים הסובלים; והא־יצדק שבעולם, המתבטא בסבלם של החפים מפשע, הוא הוא צדקו של העולם — מפני שישנם אנשים הנאבקים נגד עולם כזה. בעיצומו של המרד שלו מקבל קאמי את העולם הזה, שהוא מתעבו. בו בזמן שהוא מורד נגד הרע, שהוא החיים, הוא מקבל את הטוב, שאף הוא החיים. בעיית הטוב אינה עמוקה פחות מבעיית הרע. כל מי שבעיית הרע מביאה אותו למסקנה שהקיום הוא אבסורדי מחמיר את בעיית הטוב. הוא סגר פֶּצֶר ופער תהום.

קידוש השם

אִיאִפְשֶׁר לִבְטֹל אֶת הַיְקוּם כְּלֵאחֶר יָד — וְלֹא כֹל שֶׁכֵּן אַחֲרֵי הַשְׂוֹאָה. אִמְנֵם בְּשׁוּם מְקוֹם אַחֵר בְּעוֹלָם, וּבְשׁוּם זְמַן אַחֵר בְּהִיסְטוֹרִיָּה, לֹא הִיָּה אִפְשֶׁר לְהַתְּנִסּוֹת בְּאִבְסוֹרְדִיּוּת שֶׁל הַיְקוּם כְּמוֹ בְּמַחְנוֹת הַהִשְׁמָדָה הַגֵּרְמָנִיִּים; אֲבָל בְּאוֹתָהּ מִידָה

נִכּוֹן לֹמַר כִּי בְשׁוּם מְקוֹם אַחֵר בְּעוֹלָם וּבְשׁוּם זְמַן אַחֵר לֹא הִיָּה אִפְשֶׁר לְחַוֹּת אֶת הַרוממות שֶׁל הַיְקוּם כְּמוֹ בְּמַחְנוֹת הַהִשְׁמָדָה הַגֵּרְמָנִיִּים. וְהַשְׁנִיִּים קְשׁוּרִים זֶה בְּזֶה. בְּאוֹשׁוּיָן וּבְטֵרְבִּלִינְקָה, בְּמַחְנוֹת וּבְגֵטְאוֹת, יָרַד הָאָדָם לְעוֹמֵק שְׁפִלוּתוֹ, אֲבָל שֶׁם גַּם הַתְּעֵלָה לְשֵׁי אֲרוֹמָתוֹ. סִיפּוֹר יִרִידָתוֹ שֶׁל הָאָדָם יְדוּעַ. אֵךְ יִיתְכֵּן שֶׁבְּגֵלֶל צִעְרָנוֹ עֲלֵיו לֹא יִיחַדְנוּ תְּשׁוּמַת לֵב מִסְפִּיקָה לְגִדּוּלְתוֹ שֶׁל הָאָדָם. אֲבִיָּא כְּמָה דּוּגְמָאוֹת בְּאִשֶׁר לְחַוִּיָּה שֶׁל רוממות הקיום אפילו על פתחן של המשרפות. אחד מניצולי גטו ורשה מספר איך הגסטפו חיפש אותו ועוד אישה. במשך כמה שבועות נערך אחריהם מצוד, וכל אותו הזמן הם חיו בצל המוות, החליפו את מקום מחבואם יום־יום, עד שלבסוף נלכדו מאחורי ערימת אשפה בעליית גג בגטו. האיש החליט שלא ימסור את חייו סתם כך. כאשר קרב השוטר אל הפינה שבה הסתתר, קפץ עליו האיש ואחז בגרונו. השוטר היה נתון עתה כליל לחסדי שוכו. באותו רגע "רצה סוניה ממקום מחבואה וצעקה: אל תהרוג אותי! אל תהרוג אותי!"⁸ לאיוו מדרגה של רוממות אנושית התעלתה האישה היהודייה הזאת! כגודל האכזריות הלא־אנושית שהקיפה אותה מכל עבר, כך נוראת הוד היא רוממות הקיום המתגלה במעשה שעשתה. באותה שעה לא היה בכל התבל כולה מקום קדוש יותר מאשר אותה פינה חשוכה ומלוכלכת באותה עליית גג בגטו ורשה. היה זה קודש הקודשים עלי אדמות, נשגב ממש כהר סיני ברדת עליו אלוהים כדי לצוות "לא תרצחו" ומי יודע, אולי אותה עליית גג עלובה הייתה אפופה שגב יותר מאשר הר סיני! בהר סיני אלוהים ציווה, בגטו קם אדם וסיכן את חייו כדי לקיים את צווי של אלוהים.

אותו עד מספר לנו על בריחתו בסופו של דבר מציפורני האס־אס; עזרו לו בכך כמה אנשים, ובייחוד איש העולם התחתון של ורשה שלפני המלחמה. על הרגשתו בשעה שסוּף־סוּף יכול היה לטפס ולצאת ממקום מחבואו כותב האיש: "הייתה לי סחרחורת קלה והתנודדתי בהליכתי. אבל הרגשתי התרוממות רות. בתוך אותם חיים של אופל ואימה הופיעו מתוך ההמון האפור, הנפחד והמעונה שלושה בני אדם שגילו יחס אנושי, רוח ורעות. רגש של רחמים היה הדבר היחיד שהניע אותם לסכן את חייהם למען בן אדם אחר."⁹ היו הרבה מאוד מעשים דומים. הם התרחשו לא רק בגטאות, שבהם היו התנאים פחות בלתי אנושיים, אלא גם במחנות ההשמדה. ניצול אחד מספר: "ראיתי את המוות הרבה פעמים בגטו ובמחנות הריכוז, ראיתי אותו פנים אל פנים לעתים קרובות. אבל לעולם נמצא מוצא פתאום, כאילו בדרך נס. תמיד היה

מופיע חבר לסבל ועוזר לי בשעת הסכנה, נותן יד... פעם – לעולם לא אשכח זאת – סיכן חבר את חייו כדי להביא לי מנת נסיון של אנטי־שטנסוס.¹⁰ העדויות על מעשי הקרבה בגטאות ובמחנות המוות יש בהן כדי למלא כרכים שלמים. דוגמה לכך היא מכתב פרידה שכתב אחד מחברי המועצה היהודית של גטו ורשה לאישה צעירה, שהייתה עוזרת לו בעבודתו עם הילדים מזו הרעב בגטו, אישה שהייתה בעלת נתיבות זרה והרשו לה לצאת מפולין. לפני המלחמה היה האיש עשיר, והודות לקשריו בעולם היה יכול להיחלץ מן הגטו בלי קושי ולצאת מפולין. הוא כתב לה: "אני מאחל לך דרך צלחה. אינני מצטער שאני נשאר כאן. מכל החלטותיי בחיי, שאינם קצרים – זה עתה מלאו לי שבועים שנה – רואה אני שמחוכמה ביותר הייתה ההחלטה להישאר כאן בוורשה בין אחיי ואחיותיי. ואם זלגו עיניי רק דמעה אחת – הרי זה שכרי. היי שלום, בתי."¹¹ כאשר יום אחד ייאספו המכתבים האחרונים מן הגטאות וממחנות המוות בספר הראוי לעומק האמת ולגדלות הרוח שהייתה בהם, תהיה בידיהם של בני האדם אסופה חדשה של כתבי קודש.

שמענו הרבה על התנהגותם המבישה של כמה מאנשי המשטרה היהודית בגטו ורשה ועל אכזריותם של הקאפו וגם של כמה מן האסירים הרגילים במחנות. הדעה המקובלת היא כי לפעמים הם היו אכזרים אפילו יותר מן הגרמנים. אבל לפני שעושים השוואות כאלה צריך להתבונן במבט אובייקטיבי יותר בתנאים שבהם נמצאו האנשים האלה. כל מי שמוכן לקבל עליו את התפקיד הקשה מנשוא של לימוד הרשומות והמסמכים המתארים את התנאים בגטאות ובמחנות ייווכח עד מהרה, שאפילו בגטאות, כגון גטו ורשה, היו החיים כל כך בשפל המדרגה האנושית עד ששמו ללעג את דמיונו של כל אדם שלא חזה את הדברים מבשרו ממש.¹² והגטאות היו מקומות הבראה לעומת מחנות ההשמדה, מחנות שעליהם כתב פקיד גרמני אל משפחתו כי לעומתם הייתה התופת של דנטה קומדיה בלבד.¹³ אכזריותם של הגרמנים עלתה על כל הידוע בתולדות אנוש. אולם הגדול בפשעיהם לא היה אכזריותם, אלא שיטתם המתוחכמת להרוס בצורה מתוכננת את אנושיותם של קרבנותיהם. הם לא השתמשו בכוח הברבריות האיום שלהם נגד קרבנותיהם חסרי האונים כדי להשמידם השמדה גופנית בלבד, אלא גם כדי לבזותם ולהשפילם כל כך עד שיאבדו את השריד האחרון של כבודם העצמי. מעולם לפני כן לא ראה העולם דבר מעין זה. לא רק בעוצמתה הייתה אכזריותם של הגרמנים שונה מצורות אחרות של אכזריות שאדם נהג

בהן כלפי אחיו האדם. שיטתם המתוכננת לשלול מקרבנותיהם את אנושיותם הייתה מיוחדת להם. זהו הפשע הגרמני הייחודי נגד האנושות, נגד האדם. פשע כזה הוא הקשה ביותר לסליחה ולשכחה. בצדק נאמר כי מה שבני אדם נאלצו לשאת בזמן שחוסלו הגטאות ובזמן שנכנסו אל מחנות ההשמדה אינו ניתן להשוואה עם הניסיון האנושי כולו, והוא שם ללעג את כל קני המידה המוסריים.¹⁴ בשעה שקראתי את הרשומות וחקרתי את המסמכים לא הייתי מסוגל להעלות בדעתי כיצד היה אפשר להישאר בחיים ולו ליום אחד במחנה השמדה גרמני. כל הערכים של הקיום האנושי הושמדו בכוננת מכוון. קשרי משפחה שוסעו, לא מן הבחינה הפיזית בלבד אלא אף מן הבחינה המוסרית. רגשות האבהות והאימהות גרמסו ודוכאו. הרחמים היו לבזו. כל מה שאדם העריך והוקיר מעודו הושפל עד עפר. וכל אלו קרו בתנאים של עוני ועליבות גופנית מוחלטים. איך יכלו בני אדם לשאת כל זאת בלי לאבד את שפיות דעתם? איך לא נשברו ולא איבדו את השרידים האחרונים של אנושיותם? במחנות ההשמדה היה המזלמן, אדם שעל אף היותו הרוס לגמרי כיצור אנוש הוסיף לחיות. ליאון פוליאקוב מתאר את המזלמנים ואומר:

כל זמן שיכלו להלך היו נעים כמו אוטומטים; ברגע שעצרו לא היו מסוגלים עוד לעשות שום תנועה. הם היו גופלים ארצה באפיסת כוחות; דבר לא היה אכפת להם עוד. גופיהם חסמו את המסדרון. היה אפשר לדרוך עליהם ממש והם לא היו מושכים את ידיהם או את רגליהם אפילו מעט. שום מחאה, שום זעקת כאב לא יצאה מפיותיהם הפעורים למחצה. אולם הם עדיין היו חיים... הם נעשו חסרי רגישות כלפי הכל.¹⁵

אפשר לכתוש ולרמוס את רוחם של יצורי אנוש ולא רק את גופם. כשם שהיו מזלמנים מן הבחינה הגופנית, כך היו גם מזלמנים מן הבחינה המוסרית – אלו אף אלו היו קרבנותיה של הברבריות הגרמנית. למעשה כל מעשה אכזריות שכוצע בידי קרבנותיה של שיטת ההשפלה הלא־אנושית הזאת נגד אחיהם לסבל היה אף הוא עצמו פשע של גרמניה, הגדול בכל פשעיה – פשע הדההומניזציה. כל השוואה בין אנשי משטרת הגטו או כמה מן הקאפו ובין גוגשיהם היא אטימות רגשית כלפי המפלצתיות של הפשע הגרמני נגד מעמדו המטפיזי של האדם. המרחק שבין חוסר האנושיות של אנשים הפוסעים בגאוה כארוני הבריאה, מדשנים את עצמם במנעמי יבשת נאנסה ונגזלת, אשר מרצונם דבקים בדת של אכזריות ורצח ומשתמשים

בעוצמתם הנוראה לשם הרס חומרי ומוסרי של עם חסר אוניס, ובין חוסר האנושיות של אחדים מקרבנותיהם הנדכאים, שאנושיותם הפנימית נכתתה עד דק תחת עולה המוחץ של עוצמת הברבריות הנאצית, הוא כמרחק השמים מן הארץ. חוסר אנושיותם של הגרמנים הוא לא־טבעי; חוסר אנושיותם של הקרבנות, התמוטטותה של רוח האדם תחת מהלומותיה מטריפות הדעת של אכזריות לא־טבעית, הם טבעיים — התוצאה הטבעית והישירה של הלא־טבעי. לא ברור איך רוב רובם של אסירי המחנות לא איבדו את אנושיותם עד הרגע האחרון; להפך, לא מעטים מהם התנשאו לגבהים הנשגבים של גבורת הקרבה ושל רוממות הרחמים והחסד האנושיים. זהו הפלא האמיתי שקרה בגטאות ובמחנות ההשמדה.

לפנים, בזמנים של רדיפות קשות, היו יהודים נותנים תוקף לאמונתם על ידי מעשה ההתעלות של קידוש השם. כשעמדו לפני הברירה, טבילה לנצרות או מוות — היו בוחרים במוות ומקדשים את שם האלוהים. אחת הטעויות הטרגיות של דורנו היא סברתם של רבים, כי בתקופה הגרמנית־הנאצית באירופה נשללה מן היהודים אפילו האפשרות הזאת של השמירה על כבוד האדם על ידי קידוש השם, מפני שלא הייתה ברירה, מפני שלא היה אפשר להחליט לחדול להיות יהודי. אבל אין דבר הרחוק מן האמת יותר מן הדעה הזאת. הבחירה במוות, בשעה שבגידה על ידי טבילה יש בה כדי להציל את החיים, היא דרך אחת של קידוש השם, אבל אין היא הדרך היחידה. דוגמת המופת של מוות על קידוש השם היא מותו של רבי עקיבא.

בשעה שהוציאו את רבי עקיבא להריגה זמן קריאת שמע היה, והיו סורקים את בשרו במסרקות של ברזל, והיה מקבל עליו עול מלכות שמים. אמרו לו תלמידיו: רבינו, עד כאן אמר להם: כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה, "בכל נפשך" — אפילו נוטל את נשמתך. אמרתי, מתי יבוא לידי ואקיימנו. ועכשיו שבא לידי לא אקיימנו? היה מאריך ב"אחד", עד שיצתה נשמתו ב"אחר".¹⁶

כאשר תפסו חיילי הקיסר אדריאנוס את רבי עקיבא, לא הייתה לו ברירה אם למות או לא למות יותר מאשר לכל יהודי במחנות ההשמדה שבאירופה. חייו כבר היו אבודים. כאשר שאלו אותו תלמידיו: "רבינו, עד כאן?" הם לא ביקשו להציע לרבים שיוותר על יהדותו ויציל את חייו. לא היה במעשה כזה כדי להצילו. הוא מרד ברומא ונגזר עליו דין מוות. בשעה שביצעו את גזר

הדין קיים רבי עקיבא מצווה: הוא קרא "קריאת שמע", שמשמעה "קבלת עול מלכות שמים"; אדם נותן תוקף לאהבתו את אלוהיו. "עד כאן?" שאלוהו תלמידיו. כלומר: האם חייב אדם לקיים את המצווה הזאת אפילו בשעה שאלוהים נוטש אותו? השאלה נוקבת יותר דווקא משום שלא הייתה לרבי עקיבא דרך אחרת. אפשר לומר כי בימי הביניים, בזמן שהיהודים נמצאו בעימות עם הכנסייה, לא נטש אותם אלוהים נטישה מוחלטת. ההחלטה עדיין הייתה בידם; הייתה פתוחה לפניהם דרך שיכלו לבחור בה ולהציל את עורם. כל זמן שההחלטה מסורה בידי האדם, הוא יכול לשאוב תעצומות נפש מתחושת הכבוד העצמי שלו. כאשר הדברים מגיעים לגרעין נשמתו של האדם, יעדיפו אנשים בעלי אופי חזק את המוות על פני הצלת החיים במחיר קבלת השקר כאמת. הדבר הזה אינו מעשה דתי בלבד. גם אנשים דתיים וגם אנשים חילוניים מתו מות גיבורים מעין זה. העימות במצבי ברירה כאלה הוא בין אדם לאדם, בין אדם לחברה, בין אדם לכוח ארצי אחר. ה"לא" הממרה, שעל ידיו אדם עומד מול עריץ, מול כנסייה רודפת או מול שקר משפיל, הוא עצמו מעשה גבורה עילאי — נאמנות האדם לעצמו. אם הדבר נעשה למען האל, אשר באמתו בלבד האדם מוצא את הגשמת עצמו, זהו מעשה הגבורה הנקרא קידוש השם. על הנושא הזה אפשר לרבר רק מתוך היסוס רב ויראה. אבל נראה לי שבמעשה הזה לבדו עדיין לא הושגה המדרגה הגבוהה ביותר של קידוש השם. בשלב הזה אדם עדיין פועל מתוך התייחסות אל העולם, הוא שומר על כבודו האנושי לנוכח האתגר שמן העולם הזה. המדרגה העליונה של קידוש השם מתחילה לאחר שנעשתה הבחירה. כאשר מקדש השם עולה על המוקד. בעיניו העולם מת, הוא כבר אינו חלק ממנו, הוא כבר אינו ניצב מול האדם ומעשיו. הוא לבדו — עם אלוהיו. ואלוהיו מחריש, אלוהיו מסתיר את פניו ממנו. אלוהיו נטש אותו. עכשיו האדם הוא לבדו ממש. ואם ברגע הזה הוא יכול לקבל את הנטישה המוחלטת שנטש אותו אלוהים ולראות בה מתנה מאלוהים, המאפשרת לו לאהוב את אלוהיו בכל נפשו, "אפילו נוטל את נשמתך" — באמת הגיע למדרגה העליונה של קידוש השם. "עד כאן?" — אמרו לו תלמידיו; "עד כאן?" — אמר להם הרב. רבי עקיבא אינו בא בקובלנה על אלוהיו ואינו שואלו מדוע נטש אותו. נטישתו המוחלטת של אלוהיו היא הרגע הגדול שלו ציפה כל חייו. רק אדם שאלוהים נטש אותו נטישה מוחלטת יכול למסור את עצמו לאלוהים מסירה מוחלטת.

ליהודים במחנות לא ניתנה אפשרות בחירה. הם הועמדו מיד במקום שאבותיהם בימי הביניים הגיעו אליו רק לאחר שהחליטו את החלטתם. בשבילם התחיל האתגר של קידוש השם על המוקד ברגע שעמדו להצית את האש בערימות הזרדים. מן הרגע הראשון עמדו פנים אל פנים מול אלוהים ולא מול האדם. ואלוהים לא היה שם; הוא נטשם. מן השעה הראשונה הייתה זו ה"שעה שנוטל את נשמתך". כוזה היה מצבו של רבי עקיבא. אבל הם לא בחרו להימצא במצב הוזה; רבי עקיבא בחר בזה, וכמוהו נהגו רבבות מקדשי השם בימי הביניים. היהודים במחנות הועמדו במצב הזה. ומשהועמדו בו מצאו את עצמם ניצבים לנוכח המדרגה העליונה של קידוש השם – לאהוב את אלוהיהם בכל נפשם בעצם הרגע שבו הוא נוטל את נפשם. הניסיון הזה היה למעלה מכוחם של רבים; רבים התענו בספקות. רבים קראו במר נפשם: ה' אלוהינו, למה נטשתנו! אבל היו אחרים, אלפים ורבבות, שקראו בשם אלוהים וקיבלו עליהם את עול מלכותו על פי דרכו המופתית של רבי עקיבא, שקידוש השם שלו היה שיאה של אהבת אלוהים, משום שהוא התרחש בשעה הטרגית של הנטישה המוחלטת שנטש אותו אלוהים.

ישנו עוד פן אחד של קידוש השם, שאין להתעלם ממנו בזמן שכותנים את התנהגותם של בני אדם בגטאות ובמחנות ההשמדה. סיפור קידוש השם של רבי עקיבא בתלמוד פתח, כפי שראינו, בדברים האלה: "בשעה שהוציאו את רבי עקיבא להריגה זמן קריאת שמע היה". לפי דעתי, המשפט הלקוני הזה מגלם בתוכו את הגדולה האמיתית במעשהו של רבי עקיבא. בדרך כלל נראה בעינינו המעשה של קידוש השם כמעשה של התעלות דרמטית של הנפש בתגובה למצב היוצא מגדר הרגיל. כך עשו מקדשי השם בעם ישראל בכל הדורות – הם מסרו את נפשם ונשמו את נשימת אפם האחרונה כשמילות "שמע" על שפתיהם. זה היה מתן תוקף לאמונה, "קבלת עול מלכות שמים", שגרם לה טבעו היוצא מגדר הרגיל של האתגר; זה היה מתן תוקף שתאם את השעה המיוחדת. לא כך היו פני הדברים אצל רבי עקיבא: השעה הייתה שעת "קריאת שמע". כשקיבל עליו עול מלכות שמים עשה רבי עקיבא מה שעשה יום-יום במשך כל ימי חייו. זה היה דבר שבשגרה. הנסיבות היוצאות מגדר הרגיל העניקו לשגרה משמעות ורוממות יוצאות מגדר הרגיל. אבל רבי עקיבא לא הגיב לנסיבות; הוא התעלם מהן. החיילים הרומאים באו לקחתו; הם התעללו בגופו. במקרה הייתה זו השעה שבה יהודי אומר "קריאת שמע". יעשו הרומאים מה שיעשו, רבי עקיבא לא נתן את דעתו עליהם. היו

לו עניינים חשובים יותר לתת את דעתו עליהם – "זמן קריאת שמע היה". וכי חשוב מה שרומא עושה לו?! הוא המשיך לחיות את חייו הרגילים כיהודי. הדבקות בהמשך "שגרת" הקיום היהודי, והתעלמות מן העולם שמנוי וגמור אתו לרמוס ולאבד את היהודי, הן מסימניו של קידוש השם. לעתים קרובות נוהגים כך הרבה לפני שבאה שעת הנטישה המוחלטת. במובן זה קידוש השם אינו מעשה גבורה אחד מכריע של מתן תוקף לאמונה. הוא יכול להיות התנהגות יום יומית. ישנן דוגמאות רבות מאוד המראות כמה רוחה הדרך הזאת של קידוש השם בגטאות ובמחנות ההשמדה. עמנואל רינגלבלום, ההיסטוריון של גטו ורשה, כתב ביומנו את הדברים האלה:

אני משתאה על היהודים האדוקים, המוסרים את נפשם בזה שהם מצמחים את זקנם ולובשים את הקפוטות הרגילות שלהם. מתעללים בהם התעללות גופנית... יהודי קשיש עבר ליד אנשי המשמר ברחוב סווארדה, ובגלל אדיקותו לא הסיר מראשו את הכובע לברכה, אף על פי שהשומרים היהודים התרו בו. עינוהו במשך זמן רב. כעבור זמן נהג באתו האופן. "שילכו לעזאזל!" – אלה היו דבריו.¹

היהודים האלה לא גידלו את זקנם ולבשו את בגדיהם בגלל חובות דתיות כלשהן. על פי מצוות הדת היה מותר להם לגלח את זקנם ולהחליף את קפוטותיהם המסורתיות בבגדים אחרים. שום איסור דתי גם לא אסר עליהם להסיר את כובעיהם כשעברו ליד אנשי המשמר הגרמנים. ובכל זאת סירבו לעשות זאת. ואולי לא צריך לומר "סירבו"; הם המשיכו ב"שגרה" היהודית שלהם, חיו להם את חייהם והתעלמו מן העולם הסובב אותם. "שילכו לעזאזל!" הוא ביטוי נפלא המבטא את האדישות הזאת כלפי טבעם ומעשיהם של אחרים. אדם מתמיד ביהדותו כדרכו מימיו ימימה. גם זה היה קידוש השם. קבוצה של חסידים צעירים, ששמותיהם נשתמרו, הובאו אל כיכר הגירוש, שמשם יובילו אותם אל טרבלינקה. קרונות הבקר עדיין אינם מוכנים. עדיין יש שהות. השעה – סמוך למוצאי שבת, שעה שיהודים סועדים "סעודה שלישית". אחד מהם מוצא פרוסת לחם וקצת מים. במים הם נוטלים את ידיהם, והם יושבים לאכול את סעודת השבת. הם שרים כמנהגם תמיד "אתקינו סעודתא דמהימנותא, שלימתא, חדוותא דמלכא קדישא" ואומרים "ה' רועי לא אחסר". כל זה נעשה ברוח מעשהו של רבי עקיבא – בוו למציאות שאינה ראויה אפילו לתגובה. השעה הייתה במקרה שעת "סעודה שלישית",

כשם ששעתו של רבי עקיבא הייתה במקרה שעת "קריאת שמע". אלו לא התפעלו מגרמניה הנאצית, וזה לא התפעל מרומא של אדריאנוס – הם המשיכו את "שגרת" חייהם כיהודים. גם זה קידוש השם הוא, ומקרים רבים כאלה היו לא רק בגטאות ובנקודות האיסוף והשילוח אל מחנות ההשמדה אלא גם במחנות, לנוכח תאי הגז. באשוויץ אנחנו עומדים לא רק לנוכח הרע המוחלט, אלא גם לנוכח הטוב המוחלט. ההשפלה והאומללות היו עצומות ונוראות, אבל מופלא מהן היה הביטוי של אמונת האדם בערכים היקרים לו. הרע היה לא־טבעי, אבל גם הטוב היה לא־טבעי. או שמא על־טבעי? ההשפלה הייתה לא־אנושית, אבל לא־אנושית הייתה גם השמירה בכל מחיר על כבוד האדם ורוממותו. ושמא על־אנושית? לפי מיטב הכרתי אין בדורנו שום מקום אחר עלי אדמות שבו מצפון האדם ואמונתו, במשמעות הטרנסצנדנטית של הקיום, זכו להגנה ולאישור נשגבים ונאפדי גבורה כל כך כמו בגטאות ובמחנות ההשמדה – מרכז מחוז שלטונם של הכוחות שכפרו בהם וזכו להם. במקום שבו אנחנו מוצאים את נפילתו של האדם לשפל העמוק ביותר, שם אנחנו גם מוצאים אותו מתנשא לגובהי מרומים. אם יכולתו של האדם לבצע פשעים שאינם ניתנים להכנה נגד בני־מינו מעידה על העדרו של אלוהים, על אי־קיומה של השגחה אלוהית – מה עלינו לומר על יכולתו של האדם, שאינה ניתנת להכנה באותה המידה, לגלות נדיבות לב, חירוף נפש, אמונה ונאמנות שאין בהם ספק קל שבקלים? האם כל אלה מעשי ידי האדם הם? האם אפשר להפריד את הטבע האנושי מטבעו וממשמעותו של היקום? האם אפשר לדחות את היקום ולקבל את האדם? האם אפשר לקבל את האדם על אף יכולתו הבלתי מוגבלת להרע? האם אפשר לדחותו, כשרואים את יכולתו, הבלתי מוגבלת באותה מידה, להיטיב? אלה הן כמובן שאלות, לא תשובות. אבל חשוב שנבין את שייכותן לענייננו בשעה שאנחנו משתדלים להתמודד עם הבעייתיות של הקיום כפי שהיא חוזרת ועולה בעימות שלנו עם השואה. עלינו להכיר בדו־ערכיות הקשורה קשר בל יינתק בגורל האדם במחנות ההשמדה. הדו־ערכיות היא מקור הטרגדיה, כפי שהיא גם הבטחת הקיום. חוסר משמעות שהוכר ונלחמים בו הוא משמעות שאינה מתגשמת. ספק אם פילוסופיה כלשהי תעמוד ביום מן הימים על סודה של הדו־ערכיות הזאת. אולם חשוב שהאדם המאמין – וכולנו מאמינים במשהו – ייתן את דעתו על דו־ערכיות זו, הרקומה במסכת הקיום באשר היא נוגעת לאדם ומשפיעה עליו. בשביל היהודי שאלת האמונה היא אפוא לא להסביר מדוע החריש

אלוהים בזמן שהמשרפות כילו שלישי מכני העם היהודי, אלא האם בתוך תחומה של היהדות אפשר לקבל גם את הטרגדיה וגם את הבטחת הקיום, והאם אפשר לדבוק בהבטחה הזאת על אף הטרגדיה. אחת מניצולות אושוויץ־בירקנאו סיימה את זיכרונותיה ואמרה: "אני מאמינה שקולו הזעיר והחרישי של עם ישראל יישאר בעולם ויוסיף להכריז על קיומו של חוק האמת והצדק. אני נותרתי בחיים... עכשיו אני יודעת כי אש אינה יכולה לכלות את לב האדם וגו אינו יכול לעצור את נשימתו של אלוהים".¹⁸ מטרתנו אינה אפוא למצוא צידוק לדרכיו של אלוהים עם עמו, אלא לברר אם עדיין אפשר למצוא משמעות במתן תוקף לאמונה, למרות שתיקתו הנוראה של אלוהים בזמן השואה.